

JEZIK, VIRI PRAVA IN DRŽAVA V SLOVENSKI IN EVROPSKI PRAVNI ZGODOVINI

Katja Škrubej

Pravna fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'276.6:34(091)

V prispevku je kot primer meddisciplinarne tematike predstavljeno vprašanje, od kdaj naprej lahko preučujemo slovenski jezik v pravu. Kot glavni konceptualni težavi sta obravnavani predpostavki drugih disciplin, da je »vse pravo v zakonu« in da so zato kot edini vir preučevanja pravnega jezika dovolj pravna besedila ter da pravo že od nekdaj ustvarja le država. Predstavljena je ugotovitev, da so bila za oblikovanje in ohranjanje jedrnih slovenskih pravnih izrazov ključna zborovanja srednjeveških avtonomnih skupnosti, kjer je prevladovala ustna komunikacija, in da je tudi danes ustna obravnava v okviru sodnih postopkov tisti okvir, ki zagotavlja slovenskemu pravnemu jeziku življenje tudi v prihodnje.

pravni jezik, pravna zgodovina, viri prava, ustnost, pisnost

In this paper, the issue of when we can justifiably start talking about the presence of Slovene in historical legal contexts is presented as an example of an interdisciplinary topic. Two usual presumptions among other disciplines about law are explained as the main conceptual obstacles: first, that »all law is in the code«, implying that legal texts are the only source for the analysis of legal language, and second, that law has been from time immemorial created only by the state. It is shown that a crucial role in the development and preservation of the key Slovene legal terms can be attributed to the court gatherings of the autonomous medieval communities, in the context of prevailing orality, and that what can be credited with a similar role nowadays is the main hearing in the scope of court proceedings.

legal language, legal history, sources of law, orality, literacy

1

Od kdaj naprej lahko preučujemo slovenski jezik v pravu? Na podlagi katerih virov? S pomočjo metod katerih disciplin? Kako razumeti glavne elemente izhodiščnega vprašanja – tj. pojme pravo, jezik, slovenski – da ne bi v preteklost avtomatično prenašali današnjih pomenov teh poimenovanj in da ne bi tako želeni sinhroni konceptualni enotnosti prehitro žrtvovali diahrono raznolikosti preučevanih realij (pojmov)? Katere so še druge predpostavke, ki jih je treba razumeti drugače, če nočemo že v izhodišču onemogočiti kompleksnosti pogleda, zaradi tega spregledati virov in s tem možnih odgovorov? To so primeri vprašanj, s katerimi se v bolj ali manj

artikulirani obliki srečujem ves čas tudi sama pri svojem meddisciplinarnem raziskovalnem delu, razpetim med pravom, zgodovino in jezikoslovjem (Škrubej 2002, 2005, 2007, 2010).

2

Da je jezik v pravu, kakorkoli ga že opredelimo (Pavčnik 2007; Rouland 1994), vedno zavzemal nepogrešljivo mesto, ni treba posebej poudarjati. Pravo si brez jezika celo težko zamislimo, podobno kot si težko zamislimo dalj časa obstoječo skupnost brez prava; skupnost, ki ne bi bila navznoter sposobna nadomestiti nasilnega reševanja sporov z mehanizmi reševanja sporov na miren način.

To pa pomeni reševanje sporov »z besedo«, s soočenjem ubesedenih predstav o spornem dogodku, ki poteka praviloma pred priznanimi forumi (npr. zborom skupnosti ali ožjim organom). Star latinski izrek *ubi societas, ibi ius* lahko zaradi tega dopolnimo – *ibi lingua iuridica*¹ (Škrubej 2002: 57–58). Za pojav prava v zgodovini torej ni odločilnega pomena pojav države, s katero ponavadi mislimo zlasti na vzpostavitev centralizirane oblasti (npr. monarha), pač pa vzpostavitev mehanizmov mirnega reševanja sporov (npr. sodišč).

Še manj je za pojav prava odločilnega pomena osvojitve pisave (Škrubej 2007: 253–254; 2010: 44–46, 57–59). Upoštevati je treba, da so bili v Evropi vse do 18. stoletja celo sodniki pretežno laiki, ki pogosto niso znali niti dobro brati niti pisati, in ne šolani pravniki. Prevladujoča pravna komunikacija je bila torej ustna, glavni forum in hkrati pomemben pravni komunikacijski kanal pa so bili zbori skupnosti, ki so se jih člani morali udeleževati (Lupoi 2000: 173–231; Škrubej 2007).

Jezik ima v pravu torej že od začetka osrednjo sporazumevalno, pa tudi simbolno funkcijo, vendar primat ne gre zapisanemu, temveč živemu, govornemu jeziku.² Kljub globokim spremembam v smeri od ustne k pisni (pravni) kulturi (Ong 1982) se pravo, zlasti pa sodni postopek, nikakor ne more odpovedati ustni komunikaciji, konkretno ustni obravnavi. Poskus v 19. stoletju, da bi se ji (npr. uvedba popolnoma pisnega civilnega postopka), se je posledično končal neuspešno.

Kljub temu pa je v splošni percepciji, odkar se je v evropski tradiciji začela uveljavljati pisava, kmalu dobil ikonično vlogo pisni jezik – pravno besedilo, *lex scripta*. Razumeti je treba, da so bila besedila s pravno vsebino (npr. plemiški privilegij, mestni statut itn.) ali celo »knjige« (npr. *Ljubljanska privilegijska knjiga*), ki jih je potrdil takšen ali drugačen organ, v prvi vrsti *materialni* simbol oblasti ali avtonomije (podobno kot žezlo ali mestni ključ), ne pa besedilo z neodvisno avtoriteto, ki bi ga sodniki pri svojem delu »brali« in upoštevali od besede do besede, kaj šele, da bi ga uporabljali kot edini vir prava (Wormald 1999). Za to so med drugim potrebni sodniki, ki so šolani v »uradniškem« duhu in vpeti v državno hierarhično instančno sodno organizacijo. Tega pa tudi v kontinentalni Evropi ni vse do 19. stoletja.

Ena od resnejših težav, na katero sem naletela pri svojem raziskovanju, je torej redukcija prava zgolj na pravno besedilo in s tem pravnega jezika zgolj na jezik pravnih besedil – kar žal s svojimi izhodiščnimi predpostavkami utrjuje tudi druge discipline. Druga, vsaj enako resna, pa je predstava, da je pravo od nekdaj ustvarjala le »država« (vladar) in da je potemtakem jezik prava vedno nujno tudi jezik (nadrejenih) oblastnih organov.

3

V evropski pravni zgodovini poznamo samo dve obdobji, za kateri je vsaj v načelu utemeljeno trditi, da je ustvarjanje prava pridržano državi (vladarju): obdobje dominata, ki je zadnja faza v obstoju rimske države,³ in obdobje poznega absolutizma, ki pojmovanje

¹ Kjer je družba, tam je pravo – tam je pravni jezik.

² V arhaičnih skupnostih so s sposobnostjo govornega izražanja (in s tem posredno mentalne zrelosti) merili sposobnost za sodelovanje v javnem življenju skupnosti, s tem pa tudi za stopanje v pravno zavezujoča razmerja. To izražata prvotni pomenski motivaciji latinskega in slovanskega izraza za poimenovanje otroka (ki eno z drugim sicer formalno nimata nobene zveze), povezani z govorom. Praslov. *otrokъ* < *ot-* 'od, proč', *ret'i* 'reči'; tj. 'tisti, ki ne govori' (Snoj 1997: 416), 'tisti, ki je pod oblastjo, oz. tisti, čigar govor nima učinka' (K. Š.); staroslov. *otrokъ* 'fant, otrok, služabnik', srb. *otrok* 'otrok, fant, tlačan'; starorus. *otrok* 'deček, paž', češ. *otrok* 'suženj, hlapec' (prav tam: 416). Latinski izraz *infans* 'qui fari non potest'; 'dete, dojenček', prvotno 'tisti, ki (še) ne govori', kar je posamostaljeni tvorni deležnik glagola *fāri* 'govoriti' (prav tam: 416).

prava, podvrženega kodifikacijski ideologiji (»vse pravo je v zakonu«), v kontinentalni Evropi ukorenini globoko v buržoazno dobo vse do danes. Samo za ti dve obdobji je vladarjev zakon ali celo le »ena knjiga« (zakonik kot korpus *zapisanih* pravil in besedilo z neodvisno avtoriteto) kot paradigmatični simbol za pravo tudi najmanj zavajajoč. Ves srednji vek do poznega absolutizma pa predstavlja v Evropi vladarjevo pravo med ostalimi viri prava najšibkejši člen. Vladarjeva normodajna dejavnost nikakor ni načrtna, še manj izčrpna, in sodniki sodijo v prvi vrsti na podlagi partikularnih prav (lat. *iura propria*).⁴ To vse do konca 18. stoletja podpira tudi pomemben del pravne teorije: lat. *ubi cessat statutum, habet locum ius civile*, pri čemer *ius civile* pomeni recepirano rimsko pravo (in njegovo subsidiarno uporabo), ne pa vladarjevega. To pa nujno pomeni tudi, da je nezadostno preučevanje jezika v pravu, ki svoj vir tradicionalno išče zgolj v zapisanih korpusih vladarjevega (državnega) prava in oblastnih organov. Še posebej to velja za obdobje pred 18. stoletjem, ko v pravu prevladuje ustna komunikacija in so tudi ohranjeni zapisi praviloma le protokoli ali vnaprej pripravljeni obrazci (Golec 2000, 2001, 2009).

Šele z modernimi kodifikacijami je moč prava prvič izrecno odvezeta drugim virom prava – sodni praksi, običajnemu pravu in pravni doktrini – in podeljena izključno v kodifikacijah postavljenemu vladarjevemu pravu (Škrubej 2010: 26–33). Šele takrat začne idealizirani pravni monizem tudi v dejanskosti počasi in z veliko težavami izpodrivati tradicionalni pluralizem pravnih virov. Približno do konca 19. stoletja nato v

kontinentalni Evropi nastopi prevlada »izčrpno« kodificiranega prava, »popolnih« zakonikov,⁵ situacija, kot je do tedaj v zgodovini še ni bilo. Od takrat naprej začne preraščati v pravi mit predstava o pravu kot sinonimu za vladarjev zakonik – kar naj bi bila tudi v pojmovanju najširše javnosti »od nekdaj« posebnost evropske tradicije (Rouland 1990: 63–65; Grossi 2005: 85–124).

4

Za raziskovanje odnosa med jezikom in pravom je nujen meddisciplinarni pristop. V sklopu preučevanja prava najdemo že od začetkov pravnega študija dve meddisciplinarni vedi: pravno filozofijo in pravno zgodovino, ki sta se ukvarjali tudi s preučevanjem izbranih vprašanj jezika v pravu. V 20. stoletju so se preučevanja jezika v pravu najbolj resno lotili pravni filozofi, zlasti pristaši pravnega pozitivizma (Visković 1989: 10–15). Ko se je proti koncu 19. stoletja osamosvojila sociologija prava kot posebna disciplina (Igličar 2004), je postal jezik prava tudi njeno področje raziskovanja. Pomembna spoznanja o jeziku in pravu je prispevala tudi antropologija, ki je kot relevanten vir preučevanja prepoznala govorni jezik v značilnih pravotvornih situacijah in okoljih (Conley, O'Barr 1990, 1998; Philips 1998; Bourdieu 1999).

Poseben predmet v sklopu pravnega študija, ki je posebej namenjen preučevanju odnosa med pravom in jezikom, je na ljubljanski pravni fakulteti (kot edini med slovenskimi pravnimi fakultetami) prvič vpeljan šele zdaj, ko se je za to pokazala redka priložnost v okviru zadnje študijske reforme. Predmet Pravo in jezik v evropski

³ Za argumente, ki tudi za to obdobje prepričljivo relativizirajo načelno veljavo, glej Humfress 2007 (zlasti 1. del: *Forensic practitioners and the development of late Roman law*).

⁴ Z izrazom partikularna prava poimenujemo paleto raznovrstnih lokalnih tradicij, utemeljenih na stoletni večji ali manjši, teritorialno ali kako drugače opredeljeni avtonomiji prebivalstva (plemičev, meščanov, pa tudi podeželskega prebivalstva v okviru sosesk).

⁵ O zavedanju, kakšen neuresničljiv ideal predstavlja ideja (ki pri marsikom preraste v pravo vero) o »popolnih« zakonikih, glej uvod v komentar *Občega državljanskega zakonika* Franza von Zeillerja (1811), ki je bil hkrati tudi zadnji redaktor zakonika.

tradiciji, ki sem ga imela možnost oblikovati, bo, upajmo, zaživel kot izbirni predmet na drugi bolonjski stopnji.

Za pravno zgodovino so bila do zdaj kot pomembna prepoznana zlasti spoznanja primerjalnega zgodovinskega jezikoslovja, ki so že dolgo tudi dogmatično vključena med nje-ne spoznavne metode pri preučevanju starih pravnih izrazov kot virov za spoznavanje naj-starejših pravnozgodovinskih obdobij, tako v tujini (Schmidt - Wiegand 1991; Green 1998) kot tudi pri nas (Vilfan 1961: 25–28; Škrubej 2002: 20–24).

5

Raziskovalnim področjem slovenistike se pravna zgodovina verjetno najbolj tesno približa ob preučevanju vprašanja, zastavljenega na začetku: od kdaj naprej lahko sploh preučujemo slovenski jezik tudi v pravu?

Na podlagi večletnega raziskovanja lahko rečem, da je treba glavne pojme (pravo, jezik, slovenski) v tem vprašanju razumeti precej bolj kompleksno, kot jih običajno razumemo danes.⁶

Pravo, sploh pa »vse« pravo v obliki pozitivno pravnih aktov, ustvarja ali vsaj uokvirja država šele zadnjih dvesto let; pred tem je imel vladar (država) interes (in tudi dejanske možnosti) izdajati pravne norme bolj ali manj le na področju vojske, uprave in deloma davkov, vsa druga področja so bila prepuščena partikularnim pravom (rodbinsko pravo, pravo pogodb, dolgo časa tudi kazensko-pravne norme) in različno opredeljenim skupnostim

z različno stopnjo avtonomije (plemiškimi, mestnim skupnostim, na podeželju pa tudi soseskam). Zato lahko rečemo, da tudi predniki Slovencev, odkar živijo v skupnostih s kakršnokoli stopnjo avtonomije (to je praktično ves čas od zgodnjega srednjega veka do poznega absolutizma), živijo (tudi) po pravu, ki ga v praksi soustvarjajo – s tem pa tudi pravni jezik.

Osrednji organi teh relativno avtonomnih skupnosti so bila njihova zborovanja, ki so zaradi prevladujoče ustne komunikacije potekala v domačem jeziku. Zborovanja in v njihovem okviru sodni postopki so bili predvidljivi: potekali so na določenem kraju, na vnaprej določen datum, z določenimi udeleženci, določenimi vlogami in vsemi razumljivimi postopkovnimi dejanji, od katerih je bila večina *govorne* narave: npr. dolžnost izpovedati, »kaj se je zgodilo kaznivega« v okviru sojenja deželskih sodišč.⁷

Zato sem v svoje preučevanje vključila spoznanja teorije govornih dejanj in ugotovila, da so bili prav ti sodni postopki tisti stabilni institucionalno-obredni okvir, stabilno domače performativno okolje, v katerem se je lahko ohranilo jedrno pravno izrazje (npr. postopkovni izrazi *pozvati, izvoliti, prisegati, pričati, priča, (postaviti) rok, soditi, sodja, sodnik, o(b)sodba*, pojmovna opozicija *prav(o) : kriv(o)*) (Škrubej 2003: 19) in se v dolgih stoletjih celo naravno (nenačrtno, neoblastno) terminologiziralo in živelo vse do 19. stoletja. Za ta fenomen sem vpeljala posebno poimenovanje *diahrona*

⁶ Z rekonceptualizacijo teh pojmov sem se najbolj obširno ukvarjala v razpravi *Od kdaj imamo Slovenci svoje pravo? Ali je to vprašanje sploh pomembno* (Škrubej 2005). Še posebej sem se posvetila vprašanju o »slovenskosti« prava, posredno pa tudi jezika, zato te problematike v tem prispevku direktno ne odpiram. O tem pišem tudi v 13. poglavju *Prava v zgodovini* (Škrubej 2010). Odlično delo, ki problematizira samoumevnost »nacionalnih« jezikov, je na primer delo Zabaltze (2006).

⁷ Deželska sodišča ali deželskosodna gospostva so bila tista teritorialna zemljiška gospostva, ki so imela privilegij soditi prebivalcem tega teritorija, zlasti kmetom, v težjih kaznivih dejanjih (Vilfan 1961: 211–214). Vendar v nasprotju s prevladujočimi predstavami v okviru takšnega sodišča niso veljala gospodova pravila (ali kar nekakšen fevdalčev zakonik), pač pa stara lokalna pravila, kot so se izoblikovala v praksi tistega sodišča. Kot vir relevantnega »spomina«, tj. védenja o preteklih dogodkih, a tudi o lokalnem pravu, je bil praviloma upoštevan ugleden član skupnosti (npr. župan) in ne avtomatično gospod (Škrubej 2010: 183–194). To seveda ni preprečevalo možne gospodove samovolje, ki pa je bila kot taka prepoznana.

poimenovalno-pomenska stabilnost (Škrubej 2002, 2007). Staro pravno izrazje se je ohranilo vse do danes, če so ga po nastopu dobe kodificiranega prava kot ustrezno sprejeli uradni terminologi.

6

Ob koncu bi rada poudarila, da terminologiji v 19. stoletju slovenskega pravnega jezika niso ustvarili, še posebej ne iz nič (Tomazin 2010). Zdi se, da jim v soseščini ali kje drugje ni bilo treba iskati jedrnih izrazov v zvezi s sojenjem (Škrubej 2003, 2010: 107–110, 115–118). Pogosto, čeprav nehote, se namreč ustvarja vtis, da slovenskega pravnega jezika (in posebnega slovenskega pravnega izrazja) pred 19. stoletjem sploh ni bilo. Razlog gotovo tiči tudi v pomanjkanju meddisciplinarnega sodelovanja.

Kot lep primer meddisciplinarnega sodelovanja lahko označimo sodelovanje vodilnih slovenskih jezikoslovcov, slavistov, in pravnikov v 19. stoletju, najprej zlasti pri prevodih zakonov (patentov) in zakonikov, kasneje pa v debatah sodelavcev revije *Slovenski pravnik* o najbolj primernih izrazih (Kranjc 1988).

Kljub temu da smo v drugi polovici 19. stoletja že krepko v dobi pravnega pozitivizma, ko se zdi osredotočenje zgolj na pravna besedila pri preučevanju odnosa med pravom in jezikom zadostno, pa to za raziskovanje razvoja slovenskega pravnega jezika še zdaleč ni dovolj. Tudi v času, ko prevladuje prepričanje, da je »vse pravo v zakonu«, je treba upoštevati realnost pravnega življenja, zlasti govorjenega jezika v sodnih postopkih. Prizadevanja za izvrševanje ustavno zagotovljenih pravic slovenskega jezika pred sodnimi in oblastnimi organi se je v stari Avstriji prijelo celo posebno ime: prizadevanje za »jezikovno pravo« (Vilfan 1993: 124–127). Niso bili dovolj le pravni akti, izdani v slovenskem jeziku, pomembna je bila tudi ustna obravnava v slovenščini – zagotoviti živ, govorjeni sodni jezik, s katerim vse stranke v postopku in tudi sodnik ustvarjajo pravna »dejanja« v konkretnih primerih.

Ustna obravnava je tudi tisti pravni okvir, ki je ne glede na stopnjo razvoja prava in razširjenost pisne komunikacije najbližje univerzalnemu, okvir, ki je zagotavljal življenjske najstarejših slovenskih pravnih izrazov v preteklosti in ki ga zagotavlja še danes, s tem pa tudi obstoj slovenskega pravnega jezika.

Literatura

- BOURDIEU, Pierre, 1991: *Language and symbolic power*. Harvard: UP.
- CONLEY, John M., O'BARR, William M., 1990: *Rules versus Relationships (The Ethnography of Legal Discourse)*. Chicago: The University of Chicago Press.
- CONLEY, John M., O'BARR, William M., 1998: *Just Words (Law, Language, Power)*. Chicago: The University of Chicago Press.
- GOLEC, Boris, 2000: Iz zgodovine uradovalne slovenščine 17. stoletja. *Arhivi XXIII/2*. 141–155.
- GOLEC, Boris, 2001: Iz zgodovine pisarniške slovenščine v 1. polovici 18. st. *Arhivi XXIV/1*. 87–108.
- GOLEC, Boris, 2009: *Mestna prisežna besedila v slovenskem jeziku do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU. <http://nl.ijs.si/e-zrc/prisege>
- GREEN, Dennis H., 1998: *Language and History in the Early Germanic World*. Cambridge: UP.
- GROSSI, Paolo, 2005: *Mitologie giuridiche della modernità*. Milano: Giuffrè Editore.
- HUMFRESS, Caroline, 2007: *Orthodoxy and the Courts in Late Antiquity*. Oxford: UP.
- IGLIČAR, Albin, 2004: *Sociologija prava*. Ljubljana: CZ.
- JEMEC TOMAZIN, Mateja, 2010: *Slovenska pravna terminologija (od začetkov v 19. stoletju do danes)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KRANJC, Janez, 1988: Slovenski pravnik in razvoj slovenske pravne terminologije. *Pravnik* 43/8–10. 458–477.
- LUPOI, Maurizio, 2000: *The Origins of the European Legal Order*. Cambridge: UP.
- ONG, Walter, 1982: *Orality and literacy. The Technologizing of the Word*. New York: Routledge.

- OREL, Irena (ur.), 2007: *Razvoj slovenskega strokovnega jezika. Obdobja 24*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete.
- PAVČNIK, Marijan, 2007: *Teorija prava: prispevek k razumevanju prava*. Ljubljana: Založba GV.
- PHILIPS, Susan U., 1998: *Ideology in the Language of Judges*. Oxford: UP (Oxford Studies in anthropological linguistics).
- PINTORE, Anna, JORI, Mario, 1997: *Law and language (The Italian Analytical School)*. Liverpool: Deborah Charles Publications.
- ROULAND, Norbert, 1990: *L'anthropologie juridique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- ROULAND, Norbert, 1994: *Legal Anthropology*. Stanford: UP.
- SCHMIDT - WIEGAND, Ruth, 1991: *Stammesrecht und Volkssprache (Ausgewählte Aufsätze zu den leges barbarorum)*. Weinheim: Acta humaniora.
- SNOJ, Marko, 1997: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ŠKRUBEJ, Katja, 2001: Jezik prava kot socialnovrednostni privilegij. *Dnevi slovenskih pravnikov 2001: od 11. do 13. oktobra v Portorožu*. Ljubljana: GV. 1141–1151.
- ŠKRUBEJ, Katja, 2002: *Ritus gentis Slovanov v vzhodnih Alpah (Model rekonstrukcije na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŠKRUBEJ, Katja, 2003: Rekonstrukcija najstarejšega sodnega postopka pri prednikih Slovencev. *ZZR PF LXIII*. 399–435.
- ŠKRUBEJ, Katja, 2005: Od kdaj imamo Slovenci svoje pravo? Ali je to vprašanje sploh pomembno? Janez Kranjc, Franjo Štiblar (ur.): *Pravni vidiki slovenske samobitnosti leto po vstopu v EU*. Ljubljana: Pravna fakulteta. 19–40.
- ŠKRUBEJ, Katja, 2007: Diahrona pomenska stabilnost nekaterih najstarejših slovenskih pravnih izrazov in performativ. Irena Orel (ur.): *Razvoj slovenskega strokovnega jezika. Obdobja 24*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 247–261.
- ŠKRUBEJ, Katja, 2010: *Pravo v zgodovini (s poudarkom na razvoju na današnjem slovenskem ozemlju)*. *Odlomki virov s komentarji*. Ljubljana: Založba GV.
- VILFAN, Sergij, 1961: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
- VILFAN, Sergij, 1993: An Ethnic Mosaic – Austria before 1918. Vilfan Sergij (ur.): *Ethnic Groups and Language Rights*. Dartmouth: New York University Press.
- VISKOVIĆ, Nikola, 1989: *Jezik prava*. Zagreb: Naprijed.
- WORMALD, Patrick, 1999: Lex Scripta and Verbum Regis: Legislation and Germanic Kingship, from Euric to Cnut. Patrick Wormald: *Legal Culture in the Early Medieval West*. London: Hambledon Press. 1–43.
- ZABALTZA, Xabier, 2006: *Una historia de las lenguas y los nacionalismos*. Barcelona: Gedisa Editorial.
- ZEILLER, Franz, 1811: *Commentar über das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie*. Wien, Triest: Geistingersverlagshandlung.